

Zoja Kuca

Instytut Germanistyki i Lingwistyki Stosowanej
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

TEMATYKA HAGIOGRAFICZNA I IDEA ŚWIĘTOŚCI STARORUSKIEJ W TWÓRCZOŚCI BORYSA ZAJCEWA

Streszczenie: Ideę świętości w twórczości Borysa Zajcewa można rozpatrywać na czterech płaszczyznach semantycznych: 1) świętość jako świętość, tzn. właściwość cechująca Boga i Jego wybrańców, której osiągnięcie jest dla nich możliwe w procesie theosisu (ubóstwienia); 2) świętość jako *numinosum*, czyli szczególny wymiar transcendencji, wywołujący w psychice ludzkiej określone przeżycia; 3) świętość jako *sacrum*, czyli wyższa sfera bytu, ontologiczna rzeczywistość, pierwotne realia objawiające się w hierofaniach; 4) świętość jako doskonałość, cnota moralna osiągnięta przez człowieka w trakcie osobistego rozwoju.

Wszystkie te semantyczne płaszczyzny idei świętości obecne są w utworach B. Zajcewa w mniejszym lub większym stopniu. Świętość jako transcendentna właściwość Boga, dostępna w sakramencie *theosisu*, pojawia się u bohaterów, którzy przechodzą transformację świadomości religijnej. Świętość jako *sacrum*, w bardziej uogólnionym znaczeniu, również zajmuje istotne miejsce w analizowanych tekstach literackich. Chodzi tu zwłaszcza o sakralizację Rosji przez pryzmat idei Świętej Rusi, ponowne przemyślenie jej podstaw moralnych, przegląd duchowych tradycji. Świętość jako doskonałość człowieka jest obecna w każdym utworze emigracyjnym B. Zajcewa.

Słowa kluczowe: świętość, *sacrum*, emigracja, Zajcew, bohater, Święta Ruś, duchowa droga.

Emigracja rosyjska tzw. pierwszej fali i jej twórczość dopiero niedawno stały się przedmiotem wyczerpujących badań, które pozwalają na określenie tego dorobku intelektualnego mianem „dziedzictwa kultury rosyjskiej”. W ZSRR przez długi okres życie i twórczość rosyjskich wygnańców ukazywane były w złym świetle, a dzisiaj na nowo odkrywają je zarówno zagraniczni, jak i rosyjscy uczeni.

W niniejszym artykule zajmiemy się analizą twórczości religijnej przedstawiciela rosyjskiej emigracji pierwszej fali – Borysa Zajcewa. Emigracja i ode-

rwaniu od ojczyzny pomogły Zajcewowi oraz wielu innym emigrantom odnaleźć prawdziwy sens utraconej idei. Nic dziwnego, że temat rosyjskiej świętości i świętych znalazł w twórczości emigrantów, a szczególnie Zajcewa, tak istotne miejsce. Namacalnym dowodem i jednocześnie miarą świętości Rusi są jej święci – jako ofiara Ziemi Ruskiej dla Boga, nie tylko w imię własnego zbawienia, ale zbawienia całego narodu ruskiego, a w szerszym kontekście – całego świata. Właśnie z taką perspektywą ma do czynienia czytelnik książek Zajcewa: *Athos* i *Walaam*, eseje o świętych – Serafimie z Sarowa, Joannie z Kronsztadu, patriarche Tichonie, notatki o działaczach cerkiewnych rosyjskiej emigracji i inne.

Literacka spuścizna pisarza jest bogata i różnorodna gatunkowo. Spod jego pióra wyszły opowiadania, powieści, nowele, pamiętniki, krytyczne artykuły, eseje, wreszcie – tłumaczenia tekstów literackich. Charakterystyczne dla tego pisarza jest to, że w każdym z uprawianych gatunków literackich wykorzystuje żywioł liryczny, który z wczesnego panteizmu i mistycyzmu przekształcił się ostatecznie w prawdziwie chrześcijańskie piśmiennictwo. Przejawem religijnego nastroju utworów Zajcewa są obrazy świętyń, wizerunki księży, opisy świąt religijnych, cytaty z Pisma Świętego, aluzje, leksyka sakralna.

1. Fenomen świętości

Świętość (*ἁγιότης*, *sanctitas*) jako przejaw życia religijnego stanowi fundamentalną ideę chrześcijaństwa. Jednakże jej istotowe rozpoznanie i uzmysłowienie możliwe jest na drodze zsyntetyzowania ujęć różnych nurtów i dyscyplin religioznawczych, fenomenologicznych, filozoficznych, socjologicznych i językowych.

Teologia mistyczna Kościoła prawosławnego zgłębia sens świętości na podstawie Pisma Świętego, dzieł Ojców Kościoła i mistyków, pojmując go jako współdziałanie człowieka w naturze Boskiej, osiągnięcie przez człowieka stanu przeobóstwienia (*theosis*), czyli przemiany całego jego jestestwa przez łaskę Boga w sakramencie Eucharystii. Święty Antoni wyznaczył ostateczny cel chrześcijanina jako „życie w Bogu” i określił to „szczytem doskonałości”. W tym traktowaniu świętości szczególną rolę odgrywa teologia apofatyczna i jej warsztat terminologiczny.

Fenomenologiczne pojmowanie świętości różni się od tradycyjnego, teologicznego traktowania i skupia uwagę przede wszystkim na opisie wewnętrznych przeżyć psychicznych podczas kontaktu z bóstwem. Za twórcę tego podejścia uważa się Rudolfa Otto, używającego pojęcia *numinosum* zamiast terminu „świętość”. Niemiecki fenomenolog wyodrębnia kluczowe formy przeżywania *sacrum* w doświadczeniu religijnym. W jego ujęciu doznania psychiki ludzkiej

w kontakcie z *numinosum* są następujące: a) uczucie zależności stworzenia; b) *mysterium tremendum* – uczucie mistycznego przerażenia, składające się z czterech elementów (zgrozy, majestatu, mocy i tajemnicy); c) *mysterium fascinans* – uczucie zachwytu i fascynacji. Poglądem charakterystycznym dla filozofa jest przekonanie o racjonalnej i irracjonalnej obecności świętości, której najwyższym przejawem jest Chrystus. Otto definiuje nie tylko procesy zachodzące w psychice *homo religiosus*, ale również mechanizmy „przyciągania” jej do świętości¹. Mircea Eliade kontynuuje rozważania Otta, skupiając się nie tyle na świecie wewnętrznym osoby religijnej, ile na zewnętrznych przejawach *sacrum* w postaci zmysłowo dostępnych objawień – hierofanii. Źródłem hierofanii w filozofii religii Eliadego jest bezosobowa postać Absolutu, podczas gdy *sacrum* staje się absolutną, ontologicznie pierwotną rzeczywistością, pełnią bytu, przyczyną wszelkiego istnienia². Eliade opisuje hierofanie od najbardziej prostych, objawiających się np. w kamieniu czy drzewie, do bardziej wyrafinowanej i najwyższej – wcielenie się Boga w Jezusa Chrystusa. Doświadczając *sacrum*, człowiek wkracza w to, „co pozbawione przygodnego, historycznego i kulturowego charakteru” oraz odkrywa „kondycjonalne określanie własnego, skończonego bytowania w świecie”³. Postawa religijna wynikająca z doświadczenia *sacrum* u Eliadego, pisze Mariola Kuszyk-Bytniewska, jest związana z „szukaniem tożsamości i sensu swojego istnienia, [...] jest jedynym sposobem autentycznego przewyciężenia załamania się tradycyjnego humanizmu, zagubienia wartości swoiście ludzkich pośród porządków, które człowiek sam ustanowił”⁴.

Z kolei amerykański religioznawca William James określa stan świętości człowieka jako boskie opanowanie i odrodzenie duszy, przejawiające się w konkretnym stanie psychicznym. James nie tylko próbuje zdefiniować stan świętości, ale również wyodrębnić cztery główne właściwości stanu duszy osoby świętej: ascetyzm, siłę wewnętrzną, czystość i miłosierdzie⁵.

Rosyjski filozof religii, Mikołaj Bierdiajew, traktuje świętość w kategoriach daru Bożego i powołania – gdy człowiek je realizuje, zbliża się ku wolności i pełni swojej osobowości. Uczony wprowadza nowe pojęcie w tym kontekście – świętości pojmowanej jako ofiara na drodze twórczości, na drodze ku

¹ R. Otto, *Świętość*, Warszawa 1999, s. 17–37, 43–52; Z. Zdybicka, *Człowiek i religia*, Lublin 2006, s. 238–242.

² Z. Zdybicka, *Człowiek i religia*, s. 242–246.

³ M. Kuszyk-Bytniewska, *Doświadczenie religijne, czyli pierwotne. Mircei Eliadego koncepcja doświadczenia sacrum*, „Przegląd Religioznawczy” 2010, nr 3, s. 4. Patrz również: M. Kuszyk-Bytniewska, *Fenomenologie sacrum. Doświadczenie religijne w koncepcjach R. Otto, G. van der Leeuwa i M. Eliadego*, „Colloquia Communia” 2004, nr 1, s. 37–53.

⁴ M. Kuszyk-Bytniewska, *Doświadczenie religijne, czyli pierwotne*..., s. 4.

⁵ W. James, *Doświadczenia religijne*, tłum. J. Hempel, Kraków 2001, s. 209.

genialności⁶. „Chrześcijańska świętość związana jest z młodością chrześcijaństwa. W chrześcijańskiej świętości zawarta jest wieczna, niegasnąca prawda, ale prawda niepełna, w której nie wszystko zostało wyjawione. [...] Stoimy wobec nowego uświadomienia sobie relacji świętości i genialności, odkupienia i twórczości”⁷.

Podejście socjologiczno-etyczne skupia uwagę na moralnym i duchowym doskonaleniu się człowieka oraz na tych namacalnych efektach jego świętości, które w sposób istotny wpłynęły na środowisko ludzkie. Podejście to charakterystyczne jest dla Starego Testamentu oraz większości słowników encyklopedycznych, traktujących świętość jako właściwość konkretnej osobowości. Właśnie starobiblijne pojmowanie świętości utożsamiane jest z doskonałością moralną. Święty człowiek zawsze był obdarzony wysokim poziomem moralności, czystości duszy i ciała. Natomiast semantyka rdzenia *свят* sięga korzeni prasłowiańskich i posiada głęboki przedchrześcijański sens sakralny.

Otóż, fenomen świętości jako zjawisko można rozpatrywać na czterech płaszczyznach semantycznych: 1) świętość jako świętość, tzn. właściwość cechująca Boga i Jego wybrańców, której osiągnięcie jest dla nich możliwe w procesie *theosisu* (ubóstwienia); 2) świętość jako *numinosum*, czyli szczególny wymiar transcendencji, wywołujący w psychice ludzkiej określone przeżycia; 3) świętość jako *sacrum*, czyli wyższa sfera bytu, ontologiczna rzeczywistość, pierwotna rzeczywistość objawiająca się w hierofaniach; 4) świętość jako doskonałość, cnota moralna, osiągnana przez człowieka w trakcie osobistego rozwoju.

Wszystkie te płaszczyzny semantyczne obecne są w twórczości Borysa Zajcewa w mniejszym lub większym stopniu. Świętość jako transcendentna właściwość Boga, dostępna w sakramencie *theosisu*, pojawia się u bohaterów, którzy przechodzą transformację świadomości religijnej, w równym stopniu – świętych, niosących krzyż życia zakonnego. Świętość jako *sacrum*, w bardziej uogólnionym znaczeniu, również zajmuje niemało miejsca w analizowanych tekstach literackich. Chodzi tu zwłaszcza o sakralizację Rosji przez pryzmat idei „Świętej Rusi”, ponowne przemyślenie jej podstaw moralnych, przegląd duchowych tradycji. I ostatnia płaszczyzna, świętość jako doskonałość, cnota moralna jest obecna we wszystkich tych utworach pisarza, które zawierają elementy *sacrum*.

⁶ M. Bierdiajew, *Sens twórczości*, Kęty 2001, s. 142.

⁷ Ibidem, s. 143–144.

2. Idea „Świętej Rusi”

Idea „Świętej Rusi” od dawna wywołuje zainteresowanie wielu badaczy reprezentujących różne dyscypliny naukowe, nadal pozostaje aktualnym punktem odniesienia w pojmowaniu rosyjskiego prawosławia, jego specyfiki i zadań mistycznych. Wśród prac naukowych poświęconych tej tematyce szczególnie znane są opracowania rosyjskich i zagranicznych badaczy: A. Chomiakowa, N. Losskiego, O. Platonowa, N. Talberga, T. Trubieckiego, G. Fedotowa, D. Lichaczowa, S. Awierincewa, A. Klibanowa, A. Andrusiewiczza, M. Brody i innych. Ukształtowany się jako szczególna formuła moralno-religijna i pojawiwszy się po raz pierwszy w ruskich źródłach piśmienniczych początku XVI w., idea „Świętej Rusi” kilkakrotnie osiągała szczyt popularności⁸. Jeden z nich przypadł w pierwszej połowie XX w. i pojawił się w łonie rosyjskiej emigracji. Jeśli po powstaniu tej idei jej pierwotny sens został utracony i przed rewolucją rosyjską sprowadzał się przede wszystkim do sfery politycznej, szczególnie w nawiązaniu do koncepcji Moskwy – Trzeciego Rzymu, to w okresie emigracji akcent położony był wyłącznie na stronę religijną. B. Zajcew, I. Szmielow, I. Bunin, M. Osorgin i wielu innych wybitnych przedstawicieli tej epoki na nowo odkrywali ideały „Świętej Rusi” i jej pierwotne wartości religijne. Duchowe wartości „Świętej Rusi” przejawiają się w rosyjskiej etyce prawosławnej: wyrzeczeniu się materialnych pragnień, zamiłowaniu do pracy fizycznej, pokorze, skromności itp.⁹

Współczesne prace badawcze dotyczące „Świętej Rusi” koncentrują się na treściach religijnych, pozbawionych geopolitycznych konotacji. Definicję charakterystyczną dla takiego stanu znaleźć można w Wielkiej Encyklopedii Narodu Rosyjskiego, w której „Święta Ruś” określona jest jako szczególna cecha rosyjskiego narodu, czyniąca z niego ostoję wiary prawosławnej. W takim substancjonalnym rozumieniu na pierwszy plan wysuwa się podstawowa właściwość rosyjskiego narodowego charakteru – wiara w dobro i szacunek dla wartości moralnych.

W połowie XIX w. rosyjskie żywoty znalazły się w polu zainteresowania naukowców. Właśnie Kluczewski uważany jest za ojca rosyjskiej hagiografii naukowej. Jego praca *Staroruskie żywoty świętych jako źródło wiedzy historycznej*, wydana w 1871 roku, otworzyła nowe perspektywy w badaniach nad tą problematyką. Praca rosyjskiego uczonego jest jednak w pewnym stopniu

⁸ *Идеи в России Идеи в Росji Ideas in Russia. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, red. A. de Lazari, t. 5, Łódź 2003, s. 252.

⁹ Więcej na ten temat: Н. Ульянов, *Комплекс Филофея*, «Вопросы истории» 1994, № 4, s. 152–162; С. Аверинцев, *Византия и Русь: два типа духовности*, «Новый мир» 1988, № 7, s. 210–220; Н. Сидницина, *Третий Рим*, Москва 1998.

zawężona badawczo. Kluczewski był historykiem i jego zainteresowania koncentrowały się przede wszystkim wokół tematu kolonizacji północnej Rosji, a nie znamion życia duchowo-religijnego. Wartość jego pracy polega na wyodrębnieniu czterech elementów tematycznych wyznaczających przynależność tekstu literackiego do gatunku hagiograficznego¹⁰. Do dziś stanowią one wzorzec dla naukowców, a są to: 1) obszerny wstęp; 2) szereg dobranych cech biograficznych, świadczących o świętości osoby; 3) słowa pochwały ku czci świętego; 4) lista świadectw świętości zmarłego, czyli nieulegające rozkładowi i czyniące cuda relikwie¹¹. Ostatni element jest bardzo ważny, gdyż to on właśnie świadczy o hagiograficzności tekstu – śmierć nie przerywa życia świętego, lecz wprowadza go w Bożą wieczność. Staroruski żywot to opis drogi do zbawienia odbywanej przez osobę wierzącą, a nie dokumentalne utrwalenie faktów z jej życia. Charakterystycznymi cechami każdego żywota są: wyrzeczenie się materialnej cielesności i walka z namiętnościami. Przeto gatunek hagiograficzny zakłada nie abstrakcyjną analizę dokonań, lecz eksponowanie określonych aspektów życia świętego, które z jednej strony wpisywałyby się w schemat chrześcijańskiego ideału, z drugiej zaś – opisywane były za pomocą literackich instrumentów, uwzględniających wspomnianą czterokładnikową strukturę kompozycyjną.

3. Hagiograficzna spuścizna Borysa Zajcewa

Opierając się na tych ustaleniach, określić można poziom odniesienia, relacje utworów Zajcewa ze staroruską tradycją hagiograficzną, zwłaszcza pod względem linii fabularnej, struktury kompozycyjnej oraz innych aspektów. Do hagiograficznej spuścizny literackiej Zajcewa należą książki-żywoty: *Wielebny Sergiusz z Radonieża*, *Aleksy Boży człowiek* oraz *Serce Abrahamiusza*, w których, obraz „Świętej Rusi” Zajcewa zarysowano najwyraźniej. W tekstach literackich pisarz celowo wykorzystuje gatunek hagiograficzny. Przedstawianie takich typów świętych, jak wielebni i szaleńcy w Chrystusie, zwyczajnie nie było możliwe poza ruską tradycją hagiograficzną.

Analiza powieści *Wielebny Sergiusz z Radonieża*¹² wykazuje transformację ram strukturalnych tekstu, związaną z aktywną postawą narratora, który opatru-

¹⁰ Иеромонах Иоанн (Кологривов), *Очерки по истории русской святости*, s. 16.

¹¹ Szczegóły: А. Растягаев, *Проблема художественного канона древнерусской агиографии*, «Вестник Самарского государственного университета» 2006, № 5/1, s. 87; С. Травников, Л. Ольшевская, *История русской литературы. Древнерусская литература: учебное пособие для вузов*, Москва 2007, s. 11.

¹² Б. Зайцев, *Преподобный Сергей Радонежский*, w: Б. Зайцев, *Проза. Критика и комментарии*, Москва 2003, s. 297–355.

je żywot dużą liczbą komentarzy i pełni rolę niejako pośrednika pomiędzy Sergiuszem, Epifaniuszem a współczesnym człowiekiem. Dygresje liryczne stanowią swojego rodzaju komunikaty dla współczesnego czytelnika. Zawierają myśli o skrusze, niekiedy alegoryczne porównania walki Rusinów i Tatarów z ówczesną duchową walką emigrantów z bolszewizmem. Autor w ten sposób daje do zrozumienia, że zarówno bolszewizm, jak i nawała tatarska nie są tylko złem do pokonania, lecz zapowiadają duchowe odrodzenie Rosji.

Badania nad twórczością religijną Zajcewa wykazują, że w swoich tekstach dążył on do zobrazowania żywego człowieka, z jego wyraźnymi, indywidualnymi cechami charakteru – w odróżnieniu od ikonicznego przedstawiania świętych w staroruskich żywotach.

Nowela *Serce Abrahamiusza*¹³ stanowi kontynuację serii tekstów hagiograficznych naświetlających temat „Świętej Rusi”. Charakterystyczne jest to, że utwór ten umknął uwadze literaturoznawców badających twórczość Zajcewa. Z reguły nowela ta wymieniana jest jedynie jako jedna z opowieści o życiu świętych. Za temat utworu posłużył żywot wielbego Abrahamiusza Halickiego, zamieszkującego w monasterze Sergiusza z Radonieża. W tym przypadku pisarza nie interesowały fakty z życia świętego, ale głównie toposy literatury hagiograficznej – rezygnacja ze sławy, z bogactwa, wreszcie z ziemskiego życia na rzecz Królestwa Niebieskiego – które w przypadku Abrahamiusza zostało najwyraźniej urzeczywistnione. W konsekwencji centralny element kompozycji – kamienne serce mnicha przemienione łaską Bożą za sprawą wstawiennictwa Bogurodzicy – jest dopełnieniem autentycznego żywota.

Zajcew umiejętnie przekazuje walkę psychologiczną bohatera: „twardość” serca Abrahamiusza wyraźnie kontrastuje z jego religijnym światopoglądem, z wiarą w Boga, z nieustającymi modlitwami i oczekiwaniem na objawienie. Warto zaznaczyć, że pobożność tego rodzaju wpisuje się w koncepcję bezpłodnej religijności Bierdiajewa. Filozof w myśl nauki Ojców Kościoła konstatawał potrzebę obecności w ascezie owoców duchowych, natomiast za wyznacznik prawdziwości i efektywności pokuty uznawał odpowiedni stan duchowo-emocjonalny chrześcijanina¹⁴. W tym przypadku przyczyną bezpłodnej religijności Abrahamiusza mogła być nie tylko twardość jego serca, ale również nieprawidłowe podejście do ascezy. Jak wynika z fabuły utworu, uwagę swą wierzący skupiał głównie na zewnętrznosci. Formalne, faryzeuszowskie pilnowanie litery, zewnętrzna asceza bez uświadomienia sobie głębi czynu nie przynosiły oczekiwanego rezultatu – wyciszenia i spokoju ducha. Kulminacją noweli jest

¹³ Б. Зайцев, *Сердце Авраамия*, w: Б. Зайцев, *Проза, Критика и комментарии*, Москва 2003, s. 355–359.

¹⁴ М. Бердяев, *Сенс творчества*, Кęты 2001, s. 139–140.

epizod cudownej przemiany nie tylko serca, ale i świadomości Abrahamiusza, jego narodzin do nowego życia.

Z kolei w powieści *Aleksy Boży człowiek*¹⁵ pokazana jest droga bohatera ku świętości poprzez czyn szaleństwa w Chrystusie z wyeksponowaniem wątku miłości jako centralnego ogniwa tematycznego. Powieść ta poświęcona została świętemu, który nie należy do kręgu rosyjskich świętych, wszakże wpisuje się w zasadniczą tematykę Rusi Świętej ze względu na typ opisywanej świętości. Szaleństwo w Chrystusie, chociaż odnosi się do najrzadziej występującego zjawiska w życiu chrześcijańskim, jest jednak nieodzownym elementem rosyjskiej świętości i chrześcijańskiej rzeczywistości.

Aleksy Boży człowiek przedstawiony jest jako symbol „szczerości, miłości, pokory i ubóstwa”. Wariacje tematyczne nie przeszkodziły pisarzowi w wykorzystaniu szeregu standardowych elementów kompozycji hagiograficznej. Dotyczy to przede wszystkim wprowadzenia kategorii cudu, będącego nieodłącznym elementem tematycznym każdego żywota, oraz nacechowania drogi religijnej ascetyzmem występującym w całej kompozycji czasowo-przestrzennej.

Kolejne dzieła B. Zajcewa o charakterze *stricte* religijnym – *Athos*¹⁶ i *Walaam*¹⁷ – kontynuujące temat „Świętej Rusi”, powstały po pielgrzymkach autora do miejsc świętych. Na pierwszy plan wysuwa się encyklopedyczność analizowanych tekstów, przejawiająca się we wszechstronności poruszanych sfer egzystencji ludzkiej. Monastyczna linia tematyczna Zajcewa w dużym stopniu przypomina Dostojewskiego, szczególnie jeśli chodzi o obrazy mnichów.

Opowieści-relacje *Athos* i *Walaam* należą do tzw. *choźdienij* (pielgrzymek-wędrówek) – popularnego gatunku literackiego dawnej Rusi. Przedmiotem narracji takich utworów były miejsca święte, odwiedzane przez osoby wierzące, które do nich pielgrzymowały. Relacje z pielgrzymek cechowała prostota i szczegółowość opisów. Utwory B. Zajcewa również charakteryzują się tą literacką specyfiką. Struktura kompozycyjna obydwu książek wpisuje się w schemat pielgrzymek, tzn. zawiera wstęp, opisy: podróży do celu pielgrzymki, pobytu w świętym miejscu i powrotu. Kulminacją opowieści staje się dotknięcie *sacrum*, oczyszczenie i oświecenie duszy. Teksty Zajcewa – należące do tego popularnego gatunku – zawierają również charakterystyczne elementy autorskie. Część kulminacyjną uzupełniają wspomnienia osobiste z przeszłości i rozważania o Rosji, podczas gdy w tekstach staroruskich można spotkać w tym miejscu opisy nabożeństw.

¹⁵ Б. Зайцев, *Алексей Божий человек*, w: Б. Зайцев, *Река времен. От Афона до Оптиной пустыни*, Москва 2007, s. 56–94.

¹⁶ Б. Зайцев, *Афон*, w: Б. Зайцев, *Река времен. От Афона до Оптиной пустыни*, Москва 2007, s. 215–386.

¹⁷ Б. Зайцев, *Валаам*, w: Б. Зайцев, *Проза. Критика и комментарии*, Москва 2003, s. 455–507.

W swoich utworach Zajcew przedstawia również „świeckich bohaterów”, dążących do świętości. Najwyraźniej jest to pokazane w utworach *Dom w Passi*, *Złota kanwa* i tetralogii *Podróż Gleba*. W owych tekstach, szczególnie w dwóch ostatnich, wątek poszukiwania boskiej prawdy i droga do niej rozwijają się w linii wzrastającej. Eksponowana jest ponadto antynomia takich kategorii, jak: wiara i niewiara, pokora i pycha, świętość i grzeszność. W odróżnieniu od pozostałych dzieł Zajcewa, tutaj pisarz bardzo wnikliwie przedstawia doświadczenia religijne bohaterów – ludzi świeckich.

4. Od *profanum* do *sacrum*

W powieści *Złota kanwa*¹⁸ symboliczną drogę głównej bohaterki utworu, umownie można nazwać drogą od *profanum* do *sacrum*. Z pewnością główna bohaterka powieści – Natalia – jest wyrazicielką idei pisarskiej Borysa Zajcewa. Jej udział we wszystkich wydarzeniach odsłania z jednej strony przeświadczenie o winie rosyjskiej inteligencji, z drugiej – niesienie światła Bożego. Życie głównej bohaterki przedstawione jest z perspektywy wspomnień i dzieli się na dwa okresy. Pierwszy – czas beztroskiego życia, próżności i lekkomyślności, pora bezkrytycznego odbioru świata, radości i miłości. Drugi okres to droga do zbawienia, poszukiwanie Boga oraz bolesne doświadczenia i prześladowania. Tematem wiodącym jest nie tyle relacjonowanie wydarzeń, ile rozważania nad rozwojem duchowym Natalii. Droga do prawdy wiedzie przez ubóstwo, cierpienie i mękę, toteż w powieści ważną rolę odgrywają motywy winy, pokuty i odkupienia. W rozwoju duchowym bohaterki niemniej istotną rolę pełni przestrzeń powieści. Początkowe ambicje, dalekosiężne plany Natalii okazują się iluzją i przemieniają bohaterkę. Tym samym innego znaczenia nabierają też wartości religijne. Jeśli w młodości przestrzeń sakralną Natalia postrzegала estetyczne, to na emigracji, po dramatycznych życiowych przeżyciach, treścią jej przeżyć staje się kontemplacja boskiego objawienia.

W duchowym rozwoju głównej bohaterki powieści można wyodrębnić trzy stadia. Pierwsze cechuje pasywność wobec *sacrum*, właściwa dla przedrewolucyjnego życia Natalii. Drugie stadium związane jest z określonym przeżyciem duchowym podczas liturgicznego śpiewu i wyznania wiary. Było to nie tylko zrozumienie sensu wypowiedzianych wersetów, ale odkrycie nowego, nieznanego jej dotąd świata Bożej miłości i łaski. Kontakt ze sferą sakralną staje się odtąd czynnikiem pozwalającym odnaleźć nową drogę, powrócić do rodziny, nauczyć się odróżniania dobra od zła. Wreszcie trzecie stadium znamionuje du-

¹⁸ Б. Зайцев, *Золотой узор*, w: Б. Зайцев, *Звезда над Булонью: Романы. Повести. Рассказы. Книги странствия*, Москва 1999, s. 15–199.

chowu rozwój bohaterki, wypełniony miłością do Boga, czego owocem jest życie w Bogu i w imię Boga.

* * *

Warto zaznaczyć, że Zajcew nie tylko powrócił na emigracji do niegdyś popularnej tematyki hagiograficznej i idei „Świętej Rusi”, lecz w doniosły sposób wskrzesił ideę świętości staroruskiej w swej twórczości, zarówno literackiej, jak i naukowej. Życie twórcze pisarza pokrywało się z jego osobistymi poglądami, stylem życia, głęboką chrześcijańską religijnością i uczynkami. Może właśnie dlatego po raz kolejny przedstawione postaci świętych: Sergiusza z Radonieża, Abrahamiusza Halickiego, Joanna z Kronsztadu, książąt Borysa i Gleba, Aleksego Bożego ukazują się czytelnikowi w tak żywych barwach.

Bibliografia

- Bierdiajew M., *Sens twórczości*, Kęty 2001.
- Idee w Rosji. Идеи в России. Ideas in Russia. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, red. A. de Lazari, t. 5, Łódź 2003.
- James W., *Doświadczenia religijne*, tłum. J. Hempel, Kraków 2001.
- Kuszyk-Bytniewska M., *Doświadczenie religijne, czyli pierwotne. Mircei Eliadego koncepcja doświadczenia sacrum*, „Przegląd Religioznawczy” 2010, nr 3, s. 3–17.
- Kuszyk-Bytniewska M., *Fenomenologie sacrum. Doświadczenie religijne w koncepcjach R. Otto, G. van der Leeuwa i M. Eliadego*, „Colloquia Communia” 2004, nr 1, s. 37–53.
- Otto R., *Świętość*, Warszawa 1999.
- Zdybicka Z., *Człowiek i religia*, Lublin 2006.
- Аверинцев С., *Византия и Русь: два типа духовности*, «Новый мир» 1988, № 7, s. 210–220.
- Зайцев Б., *Алексей Божий человек*, w: Б. Зайцев, *Река времен. От Афона до Оптиной пустыни*, Москва 2007, s. 56–94.
- Зайцев Б., *Афон*, w: Б. Зайцев, *Река времен. От Афона до Оптиной пустыни*, Москва 2007, s. 215–386.
- Зайцев Б., *Валаам*, w: Б. Зайцев, *Проза. Критика и комментарии*, Москва 2003, s. 455–507.
- Зайцев Б., *Золотой узор*, w: Б. Зайцев, *Звезда над Булонью: Романы. Повести. Рассказы. Книжки странствия*, Москва 1999, s. 15–199.
- Зайцев Б., *Преподобный Сергей Радонежский*, w: Б. Зайцев, *Проза. Критика и комментарии*, Москва 2003, s. 297–355.
- Зайцев Б., *Сердце Авраамия*, w: Б. Зайцев, *Проза, Критика и комментарии*, Москва 2003, s. 355–359.
- Иеромонах Иоанн (Кологривов), *Очерки по истории русской святости*, Брюссель 1961.
- Растягаев А., *Проблема художественного канона древнерусской агиографии*, «Вестник Самарского государственного университета» 2006, № 5/1.
- Синицына Н., *Третий Рим*, Москва 1998.
- Травников С., Ольшевская Л., *История русской литературы. Древнерусская литература: учебное пособие для вузов*, Москва 2007.
- Ульянов Н., *Комплекс Филофея*, «Вопросы истории» 1994, № 4, s. 152–162;

Hagiographic Themes and the Idea of Old Ruthenian Sanctity in Boris Zaycev's Works

Summary: The phenomenon of holiness in Boris Zaycev's works can be dealt with on four semantic levels: 1) holiness as holiness, i.e. a property characterising God and His chosen ones, the attainment of which is possible for them in the process of *theosisu* (deification/worship); 2) holiness as *numinosum*, which is a special dimension of transcendence, which creates particular experiences in human psyche; 3) holiness as *sacrum*, which is a higher sphere of being, an ontological reality, the primeval realities which reveal themselves in hirophanies/hyrophanies; 4) holiness as perfection, a moral virtue reached by a human being in the process of personal development.

All of these semantic planes of the concept of holiness are present in B. Zaycev's works to a lesser or greater extent. Holiness as a transcendent attribute of God, accessible in the sacrament of *theosisu* appears in the heroes who undergo a transformation of a religious awareness. Holiness as *sacrum*, in a more general sense, also takes a significant place in the analysed literary texts. What is meant here is especially the sacralisation of Russia through the prism of the idea of the Holy Rus, a rethinking of its/her moral fundamentals, a review of spiritual tradition. Holiness as perfection of man is present in every migratory work by B. Zaycev.

Key words: Holiness, *sacrum*, emigration, Zaytsev, character, Holy Russia, spiritual path.

